

UDK 341.32

Bibliid 0543-3657, 76 (2025)

God. LXXVI, br. 1193, str. 75–91

Pregledni naučni rad

Primljen: 3. 7. 2024.

Revidiran: 14. 1. 2025.

Prihvaćen: 30. 1. 2025.

doi: https://doi.org/10.18485/iipe_mp.2025.76.1193.4

CC BY-SA 4.0

Mile OBRENOVIĆ¹

Prostorna dimenzija rata u vojnom strateškom promišljanju: „disperzija” bojišta

SAŽETAK

Ako pođemo od postulata da vojna strategija podrazumeva vođenje rata s namerom postizanja određenog cilja, osnovni preduslov za bavljenje vojnom strategijom je razumevanje rata. S obzirom na to da rat predstavlja jednu od najsloženijih društvenih pojava, koja tokom vremena permanentno menja svoja osnovna obeležja, teško je „ukrotiti” osnovne karakteristike rata. Imajući u vidu tu složenu prirodu rata, utvrđivanje njene dinamične prirode je praktičnije usmeravanjem na jednu od karakteristika, a to je u ovom slučaju prostorna dimenzija rata. Razumevanje prostorne dimenzije rata je jedan od preduslova za razumevanje samog rata i kako se on u tom pogledu menjao tokom vremena. Nekadašnji ratovi su se vodili oružanom borbom „prsa u prsa”, što je omogućavalo da bojište bude jasno određen geografski prostor i socijalni konstrukt kojem se pripisuju isključivo ratne namene. Postavlja se pitanje da li je pojam bojišta danas moguće odrediti u prostornom i u socijalno-konstruktivističkom smislu? Osnovna pretpostavka na kojoj počiva rad jeste da je bojište doživelo potpuno transformaciju, koja je sa razvojem hibridnog rata doživela vrhunac, čime je od prostora na kojem je geografija imala primat nad ratom bojište postalo prostor u kojem rat ima primat nad geografijom. Analizom vojnog strateškog promišljanja od Sun Cua do savremenih vojnih stratega, moguće je uočiti kako se danas u vođenju rata za postizanje političkih ciljeva ne daje primat taktici koja će se najbolje prilagoditi geografskim okolnostima, nego taktici koja će

¹ Istraživač-pripravnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, E-mail: mile.obrenovic@diplomacy.bg.ac.rs, ORCID: 0009-0007-1215-4372.

najbolje prevladati geografske okolnosti. Tako je prostorna dimenzija rata i u strateškom promišljanju i u taktičkom delovanju proširena do tih granica da bojište nije moguće ni geografski ograničiti ni shvatiti kao socijalni konstrukt koji razdvaja vojno od civilnog.

Ključne reči: bojište, prostorna dimenzija rata, vojna strategija, naoružanje, vojna taktika.

Spatial Dimension in Military Strategic Thinking: Dispersion of the Battlefield

SUMMARY

If we start from the postulate that military strategy involves conducting war to achieve a specific goal, a fundamental prerequisite for engaging in military strategy is understanding war. Given that war represents one of the most complex social phenomena, which continuously changes its basic characteristics over time, it is challenging to "tame" the essential traits of war. Considering this complex nature of war, determining its dynamic nature is more practical if we focus on one of its characteristics, in this case, the spatial dimension of war. Understanding the spatial dimension of war is one of the prerequisites for understanding war itself and how it has evolved. Historically, wars were fought through close combat, which allowed for a clearly defined geographical space and a social construct that attributed solely war-related purposes to it. That raises the question of whether the concept of the battlefield can today be defined in both spatial and social-constructivist terms. The fundamental assumption on which this work rests is that the battlefield has undergone a complete transformation, which reached its peak with the development of hybrid warfare, turning from a space where geography had primacy over war into a space where war has primacy over geography. Analysing military strategic thinking from Sun Tzu to contemporary military strategists, it becomes evident that today, in conducting war to achieve political objectives, the focus is not on tactics that best adapt to geographical circumstances but rather on tactics that best overcome geographical circumstances. Thus, the spatial dimension of war, both in strategic thinking and tactical action, has expanded to the point where the battlefield cannot be geographically limited or understood as a social construct that separates military from civilian.

Keywords: battlefield, spatial dimension of war, military strategy, armament, military tactics.

Tradicionalno vojno strateško promišljanje: značaj prostorne dimenzije rata

Nezaobilazna stavka u razumevanju bilo kog rata jeste određenje prostora na kojem se on vodi, odnosno njegova prostorna dimenzija. Da bi se naznačilo da se na određenom prostoru vodi rat, uveden je pojam bojišta koji se i definiše kao „mesto gde se vodi bitka”.² Osim što je geografski određeno mesto, bojište je više od pukog prostora, te je kako Megret (Megret) ističe i društveni konstrukt. Samim time bojište dobija potpuni smisao tek kada mu pridodamo niz shvatanja o njegovim pravilima i njegovoj nameni.³ Tako, bojište, osim što na terenu označava geografski prostor na kojem se vodi bitka, ono to čini i u svesti ljudi, označavajući taj prostor kao prostor vojne namene na kojem ne važe mirnodopski nego ratni uslovi. Dakle, uopšteno rečeno, bojište se odnosi na određen geografski prostor na kojem se vodi oružani sukob i razdvaja vojno od civilnog. Međutim, važno je istaći da je bojište oduvek bilo zavisno od različitih karakteristika rata, pre svega naoružanja koje se koristi u ratu i taktika kojim pribegavaju strane koje učestvuju u ratu. Obe ove karakteristike su neizostavan deo vojnog strateškog promišljanja, koje podrazumeva promišljanje o ciljevima, načinima i sredstvima kojima bi država ostvarila sopstvenu volju.⁴ Dakle, ukoliko vojnu strategiju postavimo kao jednačinu: „strategija = ciljevi + načini + sredstva”, prva karakteristika koja utiče na bojište – naoružanje – spada u „sredstva”, a druga – operativna ratna taktika – u „načine”.⁵ Tako, vojna strategija izborom sredstava koja će se koristiti u ratu utiče na koncept bojišta u geografskom smislu, a izborom načina vođenja rata u socijalno konstruktivističkom smislu kojim bojište odvaja vojno od civilnog. Kako se dijapazon naoružanja i operativnih ratnih taktika, koje stoje na raspolaganju za postizanje ciljeva, širio tokom vremena tako je vojna strategija prevladavala prostornu dimenziju rata, što je rezultiralo „disperzijom” tradicionalnog koncepta bojišta.

U početnim periodima istorije ratovanja, naoružanje i operativne ratne taktike bile su prilično jednostavne, što je garantovalo „održivost” koncepta bojnog polja. Tako, kada je reč o naoružanju, početak istorije ratova obeležen je upotrebom primitivnog oružja poput toljaga, sekira, mačeva, noževa,

² Laurie R. Blank, “Defining the battlefield in contemporary conflict and counterterrorism: understanding the parameters of the zone of combat”, *Georgia Journal Of International and Comparative Law*, Vol. 39, No. 1, 2010, 3.

³ Frederic Megret, “War and the Vanished Battlefield”, *International Law Review*, Vol. 9, No. 1, 2011, 132–133.

⁴ Mihajlo Kopanja, „Efektivnost odvrćanja: kada je odvrćanje ‘prava’ strategija za ostvarivanje nacionalnih interesa?”, *Srpska politička misao*, Vol. 80, No. 2, 2023, 76.

⁵ Arthur F. Lykke, “Toward an understanding of military strategy”, *US Army War College Guide to Strategy*, 2001, 180.

mačeta i slično.⁶ Ono što je bilo karakteristično za ovo oružje jeste da je njegova upotreba zahtevala neposredan fizički kontakt, te su strane u sukobu morale da se bore „prsa u prsa“. To je, s jedne strane, omogućavalo da se rat „prostorno ukroti“, odnosno da se jasno ograniči područje na kojem se on vodi, te je koncept bojišta bio geografski precizno ograničen. Sa druge strane, to je omogućavalo da se takvo oružje usmeri protiv neprijatelja u ratu, neugrožavajući civilno stanovništvo, čime je bojište ujedno bilo i društveni konstrukt koji tom području pripisuje isključivo vojne namene i razlikuje civilno od vojnog. Pošto takvo naoružanje nije samo po sebi moglo da pruži stratešku prednost jednoj od strana u sukobu, naglasak je bio na operativnim ratnim taktikama, u nameri da se ljudstvo i naoružanje što efikasnije i efektivnije upotrebe u ratu s ciljem konačne pobeđe. Tako su se razvijale različite operativne ratne taktike, a u prvim fazama istorije ratovanja to su bile: taktika zasede i iznenadnog napada, taktika falangi (grupisanje snaga) i taktika konjice i dvokolica (povećanje mobilnosti snaga).⁷ Zajednički preduslov za sprovođenje svih ovih operativnih ratnih taktika jeste poznavanje prostorne dimenzije rata, odnosno bojišta. Tako, da bi se uspešno sprovele taktike zasede i iznenadnog napada, falangi, konjica i dvokolica neophodno je poznavati teren na kojem se sukob vodi, odnosno geografske karakteristike koje to o(ne)mogućavaju.

Kao što je ranije pomenuto, naoružanje i operativne ratne taktike su deo šireg, vojnog strateškog promišljanja, čiji se značaj u oblikovanju strateške misli smenjivao tokom vremena. U ovim početnim periodima istorije ratovanja kada je oružana borba bila neposredna, a naoružanje primitivno, veći značaj su imale operativne ratne taktike koje su naglasak stavljale na bojište. Tako je i najranije vojno strateško promišljanje u velikoj meri bilo „oblikovano“ prostornom dimenzijom rata, jer se shvatao njen značaj u ostvarivanju konačnih ratnih pobeđe. Dakle, ona strana u sukobu koja bi bolje iskoristila geografske karakteristike bojišta povećala bi izgleda za uspešno ostvarenje svoje vojne strategije, čime je bojište zauzelo središnje mesto u vojnom strateškom promišljanju, što je primetno kod prvih značajnih strateških mislilaca Tukidida (Thucydides) i Sun Cua (Sun Tzu). U svom čuvenom delu iz V veka pre nove ere – „Peloponeski rat“, Tukidid u svom strateškom promišljanju u prvi plan stavlja prostornu dimenziju rata. Čuveni rat između Atine, na čelu atinskog pomorskog saveza, i Sparte, na čelu Peloponeskog saveza, bio je rat između najveće pomorske i kopnene sile. Strategija i jedne i druge strane bila je da iskoriste svoju „geografsku dominaciju“, odnosno u slučaju Atine strategija Perikleja je bila da izbegnu sukobe na kopnu sa spartanskom pešadijom koja je moćnija i po uvežbanosti

⁶ Roger Ford, Reg G. Grant, Adrian Gilber, Philip Parker & Richard Holmes, *Weapon: A Visual History of Arms and Armor*, DK Publishing, New York, 2006, 10–11.

⁷ Robert Curley (ed.), *The Science of War: Strategies, Tactics, and Logistics*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011, 35–39.

i po brojnosti, te da svoje vojne akcije protiv neprijatelja izvode flotom na moru⁸ i obrnuto u slučaju Sparte. Isto tako, Sun Cu u svom čuvenom delu „Umeće ratovanja“, piše o značaju prostorne dimenzije rata u poglavljima: 9 (Pokreti i razmeštanje trupa) – gde piše o kretanju i stacioniranju vojske u odnosu na geografske karakteristike terena na kojem se sukob vodi; 10 (Teren) – analizira šest osnovnih vrsta terena i predlaže ratne taktike koje će se najbolje prilagoditi svakoj vrsti terena, i 11 (Devet situacija) – opisuje devet različitih zemljišta. Za razliku od prethodnog poglavlja gde je naglasak stavljen na uticaj geografije na ratnu taktiku ovde je situacija obrnuta, odnosno naglašava se uticaj rata na određeni prostor.⁹

Vremenom se važnost dve osnovne karakteristike rata, naoružanja i operativnih ratnih taktika, menjala, a time i strateško promišljanje kako uopšte tako i o samom bojištu. Kada je reč o naoružanju, najznačajnija promena dogodila se u srednjem veku sa pojavom baruta, što je omogućilo vođenje rata sa većih udaljenosti.¹⁰ Tako je 1512. godine jedna od najranije razvijenih pušaka „Arquebus“, nakon što je malo unapređena, imala domet nešto manji od sto metara.¹¹ To je bio prvi pokazatelj da neposredan kontakt između zaraćenih strana više neće biti neophodan i da će borba „prsa u prsa“ biti prevaziđena. Međutim, sam koncept bojišta je i dalje bio prostorno „uhvatljiv“, jer su i dalje udaljenosti između zaraćenih strana bile dovoljno male da omoguće geografsko određenje prostora na kojem se borba odvija. Sa druge strane, bojište kao socijalni konstrukt koji razdvaja vojno od civilnog i dalje je opstajalo zahvaljujući uniformama, oružju, salutiranju i hijerarhijskim strukturama koje su bile svojstvene stranama u sukobu. Iako razvoj ovakvog naoružanja nije mnogo uticao na sam koncept bojišta jeste na operativne ratne taktike, koje su sada bile usmerene na povećanje vatrene moći i, u skladu s tim, počivale na organizaciji vojnika u različite borbene formacije. Pre svega, najzastupljenija je bila taktika linije i kolone, koja je podrazumevala da se vojnici rasporede duž širokih linija kako bi se povećala njihova vatrena moć, dok je kolona uspostavljana tamo gde su geografske karakteristike onemogućavale formiranje linija, pa su se vojnici raspoređivali jedan iza drugog.¹²

Dodatno, razvoj vatrenog oružja je osim na operativne ratne taktike uticao i na vojno strateško promišljanje. Značaj prostorne dimenzije rata bio

⁸ Tukidid, *Peloponeski rat*, Ukronija, Zemun, 2022, 13–14.

⁹ Sun Cu, *Umeće ratovanja*, Vulkan izdavaštvo, Beograd, 2018, 89–131.

¹⁰ Maksim D. Skovorotkin, „Taktika kao sastavni deo ratne veštine“, u: *Zbirka članaka iz taktike I*, Zdravko Đuković (ur.) Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1964, 20.

¹¹ William J. McPeak, *The Arquebus*, Warfare History Network, Virginia, 2003, <https://warfarehistorynetwork.com/article/the-arquebus/>, 20/03/2024.

¹² William S. Lind & Gregory A. Thiele, *4th Generation Warfare Handbook*, Castalia House, Kouvola, 2015, 360–363.

je manji nego ranije, on je svakako ostao bitan kada je reč o uspostavljanju najadekvatnijeg načina organizovanja vojnih formacija. Ipak, samo naoružanje čija upotreba nije zahtevala neposredan fizički kontakt umanjilo je značaj bojišta, u smislu geografskih karakteristika terena, na ostvarivanju potpune pobeđe u ratu. Strateško promišljanje u navedenom periodu bilo je usmereno na uvećanje borbene moći, koja je trebala doprineti uspešnosti strategije, odnosno pobeđi u ratu. Najznačajnije strateško promišljanje tog doba nailazimo kod Klauzevica (Clausewitz), u njegovom delu „O ratu“, gde upravo stavlja naglasak na uvećanje borbene moći, kao ključan faktor u ostvarivanju određene vojne strategije. U razmatranju uvećanja borbene moći i ostvarivanje pobeđe u ratu on ne negira važnost bojišta, odnosno samih geografskih karakteristika terena na kojima se sukob vodi, ali ističe njenu složenost i važnost i brojnih drugih karakteristika. Tako, kao ključne elemente strategije, Klauzevic, pored geografskih karakteristika ističe značaj i moralnih, fizičkih, matematičkih i statističkih. Dodatno, Klauzevic ističe da je pitanje geografije pitanje taktičkog nivoa, ali da ima posledice na krajnji ishod u ratu, što prostornu dimenziju rata čini strateški značajnom.¹³

Evolucija vojnog strateškog promišljanja: marginalizacija značaja prostorne dimenzije rata

Period nakon Napoleonovih ratova, naročito nakon Američkog građanskog rata 1865. godine bio je naročito značajan kada je reč o prostornoj dimenziji rata. Proizvodnja i razvoj naoružanja u ovom periodu doživeli su kulminaciju, zahvaljujući drugoj industrijskoj revoluciji (od 1870. do 1914. godine), koja je, između ostalog, omogućila da čelik kao osnovni materijal za proizvodnju naoružanja bude jeftin i dostupan.¹⁴ Ono što je bilo svojstveno tom naoružanju, a naročito značajno iz aspekta prostorne dimenzije rata, jeste činjenica da su radijus dejstva i destruktivni potencijal bili veći nego ikada ranije. U tom pogledu najznačajniji je bio razvoj topova, a kasnije i tenkova, naročito u periodu Prvog svetskog rata. Tako je jedan od najstarijih tenkova na svetu, nemački „A7V Sturmpanzerwagen“ imao radijus dejstva od oko 24 kilometra.¹⁵ To je ukazalo da je vođenje oružane borbe „prsa u prsa“, kao i sa malih udaljenosti, prevaziđena stvar, a samo bojište više nije bilo geografski manje i jasno ograničeno područje kao ranije. Ako se za naoružanje može reći da je transformisalo bojište prevashodno u geografskom smislu, u socijalno-konstruktivističkom smislu se to može reći

¹³ Karl fon Klauzevic, *O ratu*, Grafičko preduzeće Vuk Karadžić, Beograd, 1951, 348.

¹⁴ Joel Mokyr, *The Second Industrial Revolution, 1870–1914*, Northwestern University, Evanston, 1998, 1–3.

¹⁵ Michael D. Kennedy, *Tanks and Tank Warfare*, International Encyclopedia of the First World War, 2016, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/tanks_and_tank_warfare, 22/03/2024.

za operativne taktike koje su se tada primenjivale. Što se tiče operativnih taktika u periodu od 1815. godine do 1914. godine opsade gradova imale su najveći značaj, odnosno „opsadni rat je bio na vrhuncu industrijalizovanog rata“, a upravo je „posledica opsadnih operacija bilo uključivanje civilnog stanovništva u poslove borbe“.¹⁶ Vojno strateško promišljanje je takođe u velikoj meri modifikovano, prevashodno usled razvoja artiljerije, ali i uvođenjem obaveznog služenja vojnog roka povećavao se i broj učesnika u sukobu. Prva krstareća raketa, nemačka „Vergeltungswaffe Eins“, poznatija kao V-1, imala domet od oko 250 kilometara, što je omogućilo da se prostorna dimenzija rata u velikoj meri prevlada, a destruktivna moć ovog oružja onemogućila pravljenje razlike između civila i vojnika i urušila dotadašnji socijalni konstrukt o bojnopolju kao isključivo vojnom.¹⁷ Uvođenje obaveznog vojnog roka za cilj je imalo da poveća borbenu moć strana u sukobu, a za posledicu je takođe imalo „širenje“ bojišta. Sve ovo je vrhunac dostiglo u Drugom svetskom ratu, kada su i vojna strateška promišljanja poprimila nova obeležja.

Još od Francuske revolucije i uspona modernih nacionalnih država cilj država u anarhičnom međunarodnom sistemu bio je opstanak, koji se postizao stavljanjem svih nacionalnih kapaciteta na raspolaganje državi. Otuda su se države i odlučile za uvođenje obaveznog vojnog roka i masovne mobilizacije ljudstva. Ovi procesi su dostigli vrhunac u Drugom svetskom ratu, a u strateškom promišljanju ih je oblikovao nemački general Ludendorff (Ludendorff) razvijanjem strategije totalnog rata u periodu između dva svetska rata. Polazeći od toga da je politički cilj nacionalne države opstanak, Ludendorff ističe da u nameri da obezbedi opstanak država mora da u potpunosti uništi drugu državu, te rat ne treba da bude usmeren samo protiv oružanih snaga, nego protiv celokupne nacije.¹⁸ Dakle, za razliku od Klauzevica koji je rat posmatrao kao čisto vojničku stvar, u kojoj učestvuju oružane snage i gde je cilj pobediti protivničke snage, Ludendorff je posmatrao rat kao mnogo više od toga. On je isticao totalnost rata, navodeći da država mora da koristi sve voje raspoložive resurse, ne samo vojne, i da se rat ne odnosi samo na pripadnike oružanih snaga nego na celokupan narod država koje učestvuju u ratu.¹⁹ S obzirom na to da u ratu učestvuju svi i da se koriste sva sredstva, postavlja se pitanje – da li je sa ovakvim strateškim promišljanjem moguće primenjivati tradicionalni koncept bojišta? U odgovoru na ovo pitanje

¹⁶ Hew Strachan, „From Cabinet War to Total War: The Perspective of Military Doctrine, 1861–1918“, in: *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918*, Roger Chickering & Stig Förster (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 22, 24.

¹⁷ Kirk M. Kloeppel, *The military utility of German rocketry during World War II*, Pickle Partners Publishing, Maryland, 1997, 10–12.

¹⁸ Jan Willem Honig, „The idea of total war: From Clausewitz to Ludendorff“, *The Pacific War as Total War: Proceedings of the 2011 International Forum on War History*, 2012, 35–36.

¹⁹ Erich Ludendorff, *The 'total' war*, Friends of Europe Publications, London, 1936, 7–9.

treba poći do činjenice da se u ovim ratovima koriste sva sredstva, kako vojna, koja su kao što i navodi Ludendorff sve destruktivnija, poput poboljšane artiljerije, avijacije i bombi svih vrsta, tako i nevojna, od kojih Ludendorff ističe ekonomska i psihološka, poput propagandnog i drugog materijala. Tako, osim što u totalnim ratovima učestvuju svi akteri jedne države, što se koriste sva sredstva kojima država raspolaže, u prostornom smislu „obuhvata čitavu teritoriju onih koji učestvuju u ratu”.²⁰ Sa strategijom totalnih ratova i bojište poprima koncept totalnosti, te središnja ideja strateške misli nije više kako iskoristiti prostor nego kako ovladati prostorom. Zahvaljući tehnološkom razvoju vojnih sredstava i upotrebom nevojnih sredstava bojište je postalo sve, a iskorištavanje geografskih karakteristika terena u cilju pobeđe u ratu pitanje taktičkog, a ne strateškog nivoa.

Tako su države vodile ratove u kojima su nastojale da maksimalizuju svoju moć, pre svega vojnu, kako bi porazile svoje protivnike. Međutim, proces dekolonizacije koji je usledio ubrzo nakon Drugog svetskog rata ukazao je na određene nedostatke ovakvog pristupa. Tako, zemlje u razvoju u svojim procesima dekolonizacije nisu mogle da se direktno suprotstave velikim, kolonijalnim silama, koje su bile značajno nadmoćnije. Ta nadmoćnost je bila izražena u ljudstvu, ali još više u sredstvima za vođenje rata, pre svega naoružanju. Usled asimetrije u naoružanju, zemlje u razvoju nisu mogle na ovaj način da pariraju velikim silama, ali jesu u pogledu operativnih ratnih taktika koje bi strateške ciljeve učinile ostvarivim. Tako je njihovo strateško promišljanje u ranije pomenutoj jednačini marginalizovalo pitanje sredstava, a naglasilo pitanje načina vođenja rata. Strateško promišljanje bilo je usmereno na izbegavanje glavnih prednosti protivnika i iskorištavanje njegovih slabosti. To se na taktičkom nivou ostvarivalo izbegavanjem direktne konfrontacije sa brojčano nadmoćnijim i tehnološki superiornijim protivnikom, s jedne strane, i sprovođenjem pobunjeničkih operacija i gerilskog oblika ratovanja, s druge strane.²¹ Dakle, za države u razvoju glavna njihova prednost bila je upravo bojište, jer se vodila na njihovoj teritoriji koju su dobro poznavali. Dodatno, bojište su „premestili” u urbana područja kako bi neutralisali protivnikovo najdestruktivnije naoružanje, čija je primena u takvim sredinama bila neprihvatljiva usled velikog broja civilnih žrtava koje bi neminovno uzrokovala. I kada bi se dešavalo da velike sile upotrebe svoje destruktivno naoružanje u urbanim sredinama, time bi umanjili podršku među svojim stanovništvom za dalje vojne operacije, i još značajnije, ostvarili nesrazmerno malu stratešku prednost nad protivnikom koji bi, usled gerilskog načina ratovanja, imao male gubitke. Za države u razvoju bojište je imalo središnje mesto ne samo u taktičkom planiranju nego i u strateškom, a cilj je bio iskoristiti bojište ne

²⁰ Ibid., 8.

²¹ Tin Guštin, „Neki aspekti sukoba niskog intenziteta”, *Strategos: Znanstveni časopis Hrvatskog vojnog učilišta Dr. Franjo Tuđman*, Vol. 5, No. 1, 2021, 203.

na način da se protivnik porazi, što je bilo i nemoguće, nego na način da se svi njegovi oružani napadi učine neefektivnim i neefikasnim, s konačnim ciljem odustajanja od dalje borbe.

Sa druge strane, kada je reč o velikim silama koje su sprovodile strategije totalnog rata, u ovakvim ratovima suočile su se sa brojnim nedostacima. Pojavili su se brojni strateški problemi u ostvarivanju postavljenih ciljeva vezanih za upotrebu regularnih oružanih snaga i modernog naoružanja. Uprkos tehnološkoj superiornosti u odnosu na protivnika nisu uspevali da ostvare ciljeve, te je bilo neophodno modifikovati strateško promišljanje u skladu sa prirodom i karakteristikama ovih ratova. Tako je u SAD, koje su u najvećoj mjeri učestvovala u ovakvim ratovima, razvijena strategija sukoba niskog intenziteta. U direktivi 277, koju je 1987. godine usvojila Bela kuća, ističe se da „je sukob niskog intenziteta političko-vojna konfrontacija između sukobljenih država ili grupa ispod konvencionalnog rata i iznad rutinskog, mirnog nadmetanja”.²² Pored toga, ističe se da „odgovori SAD na situacije sukoba niskog intenziteta moraju biti zasnovani na utvrđenim kriterijumima: strateškim interesima, slobodi i demokratskim vrednostima, protivljenju sovjetskom ekspanzionizmu/avanturizmu”.²³ Dakle, prvenstveno treba početi od toga da cilj SAD nije poraziti neprijatelja, odnosno zemlje trećeg sveta, nego uspostaviti, zadržati ili proširiti uticaj i kontrolu nad njima.²⁴ Zarad ostvarivanja ovog cilja bilo je očigledno da čisto vojna sredstva ne samo da nisu dovoljna, nego nisu ni najbitnija, te je suština ovakve strategije u „pomeranju „težišta sukoba” sa vojne (oružane) na nevojnu sferu (politika, diplomatija, propaganda, tehnologija...)”.²⁵ Zbog navedenog i jeste reč o „političko-vojnoj konfrontaciji”, koja je vojno strateško promišljanje učinila složenijom dajući joj i snažnu civilnu komponentu. Tako, američka strategija sukoba niskog intenziteta nije bila usmerena na prostornu dimenziju rata, odnosno na to kako iskoristiti bojište da bi se uspešno suprotstavilo protivniku, jer konačni cilj ovakve vrste ratovanja nije to ni zahtevao. Umesto toga, glavna okupacija ovakvog strateškog promišljanja bila je usmerena na utvrđivanje nevojnih, pre svega političkih, ekonomskih i psiholoških operacija, koje bi bila adekvatan supstitut vojnim operacijama, odnosno čija bi upotreba dovela do istog konačnog cilja, a čija upotreba nije zavisila od prostorne dimenzije rata.

²² The White House, National Policy and Strategy for Low Intensity Conflict, National Security Decision, Directive Number 277, 1987, 1.

²³ Ibid., 2.

²⁴ Ibid., 203–204.

²⁵ Milan D. Živojinović, *Protivrečnosti strategije sukoba niskog intenziteta i međunarodnog prava u kontekstu sukoba u SFRJ*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, 2016, 125.

Hibridni rat u sajber prostoru: potpuna „disperzija“ bojišta

Pojam hibridnog rata vezuje se za sredinu prve decenije XXI veka, a jedan od rodonačelnika ovog pojma, Hofman (Hoffman), ističe da hibridni rat „obuhvata širok spektar različitih modela ratovanja uključujući konvencionalne kapacitete, iregularne taktike i formacije, terorističke akte uključujući nasumično nasilje i prinudu, i kriminalni metež. Hibridni ratovi mogu biti sprovedeni i od strane države i od strane nedržavnih aktera”.²⁶ Iz navedenog je neophodno uočiti „hibridnost” samog pojma hibridnog rata. Reč je o jednom složenom pojmu oko koga ne postoji jedinstvena i usaglašena definicija, te su se od nastanka ovog pojma njegovo značenje i upotreba menjali, što je često rezultovalo konfuzijom oko njegovog značenja. Tako se u zapadnoj literaturi u određenju hibridnog rata naglašava vojni aspekt, odnosno „složenost vojnih pretnji u XXI veku, zasnovanih na mešavini regularnih i neregularnih taktika, tehnologija i sposobnosti”.²⁷ Sa druge strane, u ruskoj literaturi ističe se politički aspekt, te hibridni rat obuhvata različite „načine na koje politički akteri mogu da potkopaju svoje protivnike narušavanjem njihovog unutardržavnog i međunarodnog političkog legitimiteta i stabilnosti”.²⁸ Bez obzira na različita određenja hibridnog rata, ono što se vidi iz etimološkog porekla ove sintagme i navedenih određenja je da je suština ovog pojma: rat kojeg odlikuje „hibridnost”. Ta „hibridnost” je mešavina konvencionalnih i nekonvencionalnih karakteristika rata, a različiti pristupi naglašavaju različite karakteristike. Ono što je nepobitno jeste da su sa hibridnim ratovanjem „neke od osnovnih pojava (kategorija) ratovodstva – vojnik/civil, front/pozadina, vojska/paravojska – prisutne u svojevrsnoj simbiozi, skoro pa stopljene u specifičan amalgam”.²⁹

Strateško promišljanje o hibridnom ratu je svojevrsni „hibrid” pređašnja dva strateška promišljanja – o totalnom ratu i sukobu niskog intenziteta. Odnosno, reč je o strategiji o „vođenju totalnog rata, kao ratu današnjice, u okviru koga su se pravila ratovanja promenila, pa je upotreba nevojnih sredstava radi dostizanja političkih i strateških ciljeva dobila mnogo više na značaju od upotrebe klasičnih vojnih”.³⁰ Dakle, zajednička komponenta sa strategijom totalnog rata ogleda se u „totalnosti”, odnosno upotrebi svih

²⁶ Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, 2007, 8.

²⁷ Katri Pynnöniemi & Minna Jokela, „Perceptions of hybrid war in Russia: means, targets and objectives identified in the Russian debate”, *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 33, No. 6, 2020, 837.

²⁸ Ibid.

²⁹ Nebojša Vuković, „Prilog pojmovnom određenju sintagme ‘hibridni rat’”, u: *Hibridno ratovanje – dilema koncepta savremenih sukoba*, Nebojša Nikolić (ur.), Institut za stratejska istraživanja, Beograd, 2018, 11–27.

³⁰ Nenad Cvetković, Mitar Kovač & Branko Joksimović, „Pojam hibridnog rata”, *Vojno delo*, Vol. 71, No. 7, 2019, 326.

raspoloživih nacionalnih vojnih i nevojnih resursa, dok se zajednička komponenta sa sukobom niskog intenziteta ogleda u velikom značaju nevojnih resursa u postizanju konačnih ciljeva, jer je „pristup ratu danas gerilski i rasprostranjen na širokom frontu, sa različitim akterima i metodama – od hakera na računarskim mrežama, medijima, ekonomistima...”³¹ Posebna novina strateškog promišljanja o hibridnom ratu ogleda se u pridavanju velikog značaja sajber prostoru i upotrebi interneta u ostvarivanju konačnog cilja. Tako je tradicionalan koncept bojišta izmešten iz fizičkog prostora u sajber virtuelni prostor, koji nije moguće geografski odrediti. Iako aktivnosti u sajber prostoru uzrokuju posledice u fizičkoj stvarnosti, na osnovu kojih bi bilo moguće utvrditi prostornu dimenziju bojišta, time bi se izostavila jedna važna novina u strateškom promišljanju. Za razliku od ranijih perioda kada je strateško promišljanje bilo usmereno na to kako najbolje iskoristiti prostornu dimenziju bojišta za ostvarivanje ciljeva, u hibridnim ratovima je prostorna dimenzija izgubila na značaju jer je zahvaljujući vojno-tehnološkom razvoju i ekspanziji interneta prostor bio prevladan. Tako je sa pojavom hibridnog rata i upotrebom interneta u svrhu ostvarivanja ratnog cilja, došlo do promene od toga da je geografija imala primat nad ratom do toga da rat ima primat nad geografijom.

Kada je reč o prostornoj dimenziji rata, tehnološka evolucija je doprinela tome da naoružanje u eri hibridnih ratova ima domet veći nego ikada pre, što je uticalo na to da bojište bude „neuhvatljivo” u geografskom smislu. Vojno-tehnološki razvoj tokom vremena uticao je ne samo na povećanje dometa i brzine paljbe nego i na destruktivnu moć oružja, odnosno njegov radijus dejstva.³² Takav rast destruktivne moći naoružanja brisao je granicu između civilnog i vojnog, urušavajući koncept bojnog polja kao socijalnog konstrukta. Kombinujući ova dva obeležja naoružanja, odnosno veliku destruktivnu moć oružja sa činjenicom da se ono upotrebljava sa velikih udaljenosti, jasno je zašto je tako oružje podložnije greškama i nepreciznostima i zašto se granica između civilnog i vojnog briše. Jedna od bitnih karakteristika hibridnih ratova leži i u činjenici da se ta „hibridnost” ogleda i u akterima koji učestvuju u ovim ratovima. Tako, akteri koji učestvuju u ovim sukobima, kao i u slučaju sukoba niskog intenziteta, nisu samo regularne oružane snage nego različite grupe, poput paravojnih snaga, terorista, plaćenika, privatnih kompanija, kriminalaca i drugih. Dakle, „svaka organizovana grupa sa osnovnom strukturom komande koja deluje van državne kontrole i koristi silu za postizanje svojih političkih ili navodno političkih ciljeva”.³³ U pogledu

³¹ Ibid., 326.

³² Martin van Creveld, “Through a Glass, Darkly”, *Naval War College Review*, Vol. 53, No. 4, 2000, 25–44.

³³ DCAF & Geneva Call, *Armed non-state actors: current trends & future challenges*, DCAF Horizon 2015 Working Paper No. 5, https://www.files.ethz.ch/isn/144858/ANSA_Final.pdf, 04/04/2024.

operativnih ratnih taktika, pored već postojećih nekonvencionalnih načina ratovanja, poput gerilskog ratovanja, uvedena je i jedna nova, a reč je o vođenju rata u sajber prostoru.

Tako, jedna specifična karakteristika hibridnih ratova, a koja direktno utiče na „disperziju“ bojišta i kao geografskog prostora i kao socijalnog konstrukta, jeste upotreba interneta za ostvarivanje konačnog cilja. U ovom slučaju je bojište dosta teško odrediti jer se operacije aktivnosti sprovode u sajber prostoru, koji je apstraktan prostor. Iako postoje različite definicije sajber prostora, imajući u vidu ono što im je zajedničko, jedno opšte određenje bi podrazumevalo da je u pitanju „nematerijalni, neograničeni interaktivni prostor kreiran od računarskih mreža”.³⁴ Dakle, u ovom slučaju bojište nije područje u fizičkom, nego u virtuelnom svetu, a svako ko poseduje tehnološke uređaje koji su povezani na internet može da učestvuje u ovoj vrsti sukoba. Međutim, važno je napomenuti specifičnost vođenja rata u sajber prostoru, a to je da iako se sukob vodi putem interneta u virtuelnom svetu, on stvara posledice koje imaju implikacije u fizičkom svetu. Tako, posledice nastale u digitalnom prostoru mogu da budu ekvivalentne onima koje nastaju u fizičkom prostoru, naročito kada su internet napadi usmereni na kritičnu informacionu infrastrukturu i kada ugrožavaju sisteme „za kontrolu kopnenog i vazdušnog saobraćaja, hidro-brana, nuklearnih elektrana, bezbednosnih i zdravstvenih službi ili pak sistema za distribuciju električne energije”.³⁵

Dakle, prepreka koja otežava prostorno određivanje hibridnog rata je njegovo vođenje u sajber prostoru, koje je nemoguće geografski „pozicionirati”, kao što je slučaj sa tradicionalnim bojištem. Ipak, ukoliko bi se težilo utvrđivanju načina na koji hibridni rat utiče na širenje tradicionalnog koncepta bojnog polja, u geografskom smislu to bi bilo moguće jedino identifikovanjem vidljivih posledica ratovanja u sajber prostoru. Internet se u hibridnom ratu koristi s ciljem „preotimanja uprava, ili rušenja mreža i objekata proizvodne, socijalne, vojne i finansijske infrastrukture, koji su kritično važni za funkcionisanje društva i države, a takođe robotizovanih i visoko automatizovanih proizvodnih i tehnoloških linija”.³⁶ Kao što se vidi iz navedenog, hibridni rat u sajber prostoru usmeren je na onesposobljavanje svih sistema jedne države koji su neophodni za njeno funkcionisanje i društva koje živi unutar nje. To ukazuje da je bojno polje, geografski gledano, čitava teritorija države na kojoj se sprovode ovi napadi. Sa druge strane, s obzirom na to da je sajber ratovanje usmereno na „proizvodne, socijalne, vojne i finansijske infrastrukture”, jasno je da mete napada nisu isključivo

³⁴ Dejan Vuletić, „Upotreba sajber prostora u kontekstu hibridnog ratovanja”, *Vojno delo*, Vol. 69, No. 7, 2017, 310.

³⁵ Nenad Putnik, *Kiber ratovanje – novi oblik savremenih društvenih konflikata*, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012, 7.

³⁶ Nebojša Vuković, „Prilog pojmovnom određenju sintagme ‘hibridni rat’”, op. cit., 22.

vojni ciljevi. Samim time u sajber ratovanju se granica između civilnog i vojnog briše, a time bojište i kao socijalni konstrukt prestaje da postoji. Iz navedenog se može uočiti kako sajber ratovanje utiče na potpunu „disperziju” bojišta i kao socijalnog konstrukta, ali i u geografskom smislu.

Sa druge strane, sajber prostor se u hibridnom ratu koristi i za informaciono ratovanje, koje podrazumeva „osvajanje stanovništva”, odnosno specifičan vid političko-psihološke borbe s ciljem da se utiče na svest, naklonost i simpatije stanovništva.³⁷ U praksi, to bi podrazumevalo aktivnosti koje su usmerene da izazovu informacionu destabilizaciju, odnosno „prekid, poremećaj, onemogućavanje pristupa, ili uništenje informacija koje se nalaze u računarima i računarskim mrežama”.³⁸ Moglo bi se postaviti pitanje – da li se informacioni napadi zaista mogu posmatrati kao deo ratnih operacija i samim tim kao „aktivnosti na bojnopolju” jer ne podrazumevaju upotrebu sile ili izazivanje podjednako štetnih posledica bez upotrebe sile, kao u slučaju sajber napada? U odgovoru na ovo pitanje osnov bi predstavljala definicija rata koju daje jedan od najpoznatijih vojnih teoretičara 19. veka Klauzevic (Clausewitz), prema kojem je rat „akt sile da protivnika prinudimo na potčinjavanje našoj volji”.³⁹ Samim time bi se kao ratne operacije podrazumevale sve aktivnosti koje doprinose tome da se protivniku nametne određena volja. Odgovor na prethodno postavljeno pitanje bio bi potvrđan, s obzirom na to da je glavni cilj informacionog ratovanja ostvarivanje informacione prevlasti nad protivnikom, odnosno izazivanjem „željenog ponašanja rukovodstva ili stanovništva protivničke države”.⁴⁰

Iako istorija informacionog ratovanja seže u daleku prošlost, u poslednjoj deceniji XX veka, sa puštanjem interneta u komercijalnu upotrebu, informacioni rat počeo je dominantno da se vodi u sajber prostoru, naročito kada je reč o hibridnim ratovima.⁴¹ I informaciono ratovanje „brisalo” je osnovne karakteristike ratova, te kada je reč o akterima u informacionom ratovanju mogli su da učestvuju svi koji imaju pristup internetu. Kada je reč o prostornoj dimenziji bojišta, informaciono ratovanje se takođe vodi u virtuelnom, sajber prostoru, ali uzrokuje posledice u fizičkoj stvarnosti. Za razliku od ranijih perioda, kada internet nije bio razvijen, informacioni napadi bili su usmeravani na stanovništvo neke države s ciljem menjanja njihove svesti, naklonosti i simpatija, a pojava interneta onemogućila je geografsko usmeravanje i kontrolisanje napada. Prevelika zastupljenost

³⁷ Ibid., 19.

³⁸ Dragan Mladenović, Danko Jovanović & Mirjana Drakulić, „Definisanje sajber ratovanja”, *Vojnotehnički glasnik*, Vol. 60, No. 2, 2012, 94.

³⁹ Karl fon Klauzevic, *O ratu*, Grafičko preduzeće Vuk Karadžić, Beograd, 1951, op. cit., 41.

⁴⁰ Dragan Mladenović, Danko Jovanović & Mirjana Drakulić, „Definisanje sajber ratovanja”, op. cit., 94.

⁴¹ Nenad Putnik, „Kiber ratovanje – novi oblik savremenih društvenih konflikata”, op. cit., 6.

interneta, široka i laka dostupnost sajber prostoru doprinela je tome da se informaciono ratovanje u hibridnim ratovima „otme kontroli“ i brzo i lako dospe do svih delova sveta. Tako, i kada je reč o bojištu kao socijalnom konstrukt, informaciono ratovanje koje se sprovodi tokom hibridnog rata u potpunosti je „izbrisalo“ razlike vojnog i civilnog. Za razliku od sajber napada koji su pretežno usmereni na državu u kojoj se sprovode vojne operacije, informacioni napadi imaju širi opseg. Oni su usmereni i na stanovništvo koje živi u državi koja sprovodi vojne operacije, kako bi svoje aktivnosti predstavili kao legitimne i dobili podršku među svojim stanovništvom, ali neretko i na celokupnu svetsku javnost. Imajući u vidu da informaciono ratovanje ne poznaje nacionalne granice i da je usmereno kako na učesnike u sukobu tako i na civilno stanovništvo, jasno je da je ovo obeležje hibridnog rata doprinelo potpunoj „disperziji“ bojišta i kao geografskog prostora i kao socijalnog konstrukta.

Zaključak

Bojište je uvek bilo zavisno od različitih karakteristika rata, pre svega naoružanja koje se koristi u ratu i operativnih ratnih taktika kojim pribegavaju strane koje učestvuju u ratu. Tako, naoružanje utiče na bojište u čisto geografskom smislu, a operativne ratne taktike u socijalno konstruktivističkom smislu kojim se bojištu pripisuju isključivo vojne namene. Imajući u vidu da su naoružanje i operativne ratne taktike deo šireg, strateškog promišljanja, samo strateško promišljanje je „oblikovalo“ prostornu dimenziju rata i određivalo njen značaj. Značaj prostorne dimenzije rata u vojnom strateškom promišljanju se menjao tokom vremena. U početku, kada su naoružanje i operativne ratne taktike bile jednostavne, bojište je bilo moguće odrediti i u geografskom i u socijalno-konstruktivističkom smislu. Tadašnje strateško promišljanje Tukidida i Sun Cua je izuzetno veliki značaj davalo prostornoj dimenziji rata, sa naglaskom na prilagođavanje bojištu i iskorištavanje njegovih karakteristika kako bi se ostvario konačni ratni cilj. Kako su se naoružanje i operativne ratne taktike menjale tokom vremena, tako je bilo sve teže odrediti bojište u geografskom i socijalno-konstruktivističkom smislu. Zahvaljujući razvoju naoružanja, bilo je moguće voditi oružanu borbu sa većih udaljenosti, što je smanjilo zavisnost od prostorne dimenzije, te je već u Klauzevicevom strateškom promišljanju primetan smanjen značaj geografskih karakteristika u ostvarivanju konačnog cilja. Razvoj naoružanja je kulminirao i poprimio karakter globalnog u periodu Drugog svetskog rata, te ostvarivanje konačnog cilja nije zavisilo od sposobnosti adaptiranja prostornoj dimenziji rata. Strateško promišljanje o totalnom ratu, koje je najpotpunije formulisao Ludendorf, umanjilo je značaj prostorne dimenzije rata, čime je njeno iskorištavanje postalo pitanje taktičkog, a ne strateškog značaja. U ratovima za kolonijalno oslobođenje, vojno inferiorne države trećeg sveta su nastojale da svoju inferiornost

nadoknade adekvatnim iskorištavanjem prostorne dimenzije rata, dajući bojištu ponovo strateški značaj. Međutim, odgovor SAD na ovakve ratove počivao je na strategiji sukoba niskog intenziteta, čije je glavno obeležje bilo usmereno na utvrđivanje nevojnih operacija, koje bi bile adekvatan supstitut vojnim operacijama, a čija primena nije zavisila od prostorne dimenzije rata. Sa hibridnim ratovima bojište je izmešteno iz fizičkog u virtuelni, sajber prostor čime je tradicionalni koncept bojišta doživeo potpunu „disperziju“ i postao neuhvatljiv u geografskom i socijalno-konstruktivističkom smislu, a u strateškom promišljanju prostorna dimenzija izgubila je na značaju jer je zahvaljujući upotrebi interneta prostor bio u potpunosti prevladan.

Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Srbija i izazovi u međunarodnim odnosima 2024. godine“, koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu tokom 2024. godine (evidencioni broj: 200041).

Bibliografija

- Blank, Laurie R., “Defining the battlefield in contemporary conflict and counterterrorism: understanding the parameters of the zone of combat”, *Georgia Journal Of International and Comparative Law*, Vol. 39, No. 1, 2010, 1–38.
- Curley, Robert (ed.), *The Science of War: Strategies, Tactics, and Logistics*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011.
- Cvetković, Nenad, Mitar Kovač & Branko Joksimović, „Pojam hibridnog rata”, *Vojno delo*, Vol. 71, No. 7, 2019, 323–343.
- DCAF & Geneva Call, *Armed non-state actors: current trends & future challenges*, DCAF Horizon 2015 Working Paper No. 5, https://www.files.ethz.ch/isn/144858/ANSA_Final.pdf, 04/04/2024.
- Ford, Roger, Reg G., Grant Adrian Gilber, Philip Parker & Richard Holmes, *Weapon: A Visual History of Arms and Armor*, DK Publishing, New York, 2006.
- Guštin, Tin, „Neki aspekti sukoba niskog intenziteta”, *Strategos: Znanstveni časopis Hrvatskog vojnog učilišta, Dr. Franjo Tuđman*, Vol. 5, No. 1, 2021, 197–218.
- Hoffman, Frank G., *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, 2007.
- Honig Jan, Willem, “The idea of total war: From Clausewitz to Ludendorff”, *The Pacific War as Total War: Proceedings of the 2011 International Forum on War History*, 2012, 29–41.

- Kennedy, Michael D., *Tanks and Tank Warfare*, International Encyclopedia of the First World War, 2016, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/tanks_and_tank_warfare, 22/03/2024.
- Klauzevic, Karl F., *O ratu*, Grafičko preduzeće „Vuk Karadžić“, Beograd, 1951, 41.
- Kloeppe, Kirk M., *The military utility of German rocketry during World War II*, Pickle Partners Publishing, Maryland, 1997.
- Kopanja, Mihajlo, „Efektivnost odvrćanja – kada je odvrćanje „prava-strategija za ostvarivanje nacionalnih interesa?“, *Srpska politička misao*, Vol. 80, No. 2, 2023, 75–96.
- Lind, William S. & Gregory A. Thiele, *4th Generation Warfare Handbook*, Castalia House, Kouvola, 2015.
- Ludendorff, Erich, *The ‘total’ war*, Friends of Europe Publications, London, 1936.
- Lykke Jr., Arthur F., “Toward an understanding of military strategy”, *US Army War College Guide to Strategy*, 2001, 179–185.
- McPeak, William J., *The Arquebus*, Warfare History Network, Virginia, 2003, <https://warfarehistorynetwork.com/article/the-arquebus/>, 20/03/2024.
- Megret, Frederic, “War and the Vanished Battlefield”, *International Law Review*, Vol. 9, No. 1, 2011, 131–155.
- Mladenović, Dragan, Danko Jovanović & Mirjana Drakulić, „Definisanje sajber ratovanja“, *Vojnotehnički glasnik*, Vol. 60, No. 2, 2012, 84–117.
- Mokyr, Joel, *The Second Industrial Revolution, 1870–1914*, Northwestern University, Evanston, 1998.
- Putnik, Nenad, *Kiber ratovanje – novi oblik savremenih društvenih konflikata*, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012.
- Pynnöniemi, Katri & Jokela Minna, “Perceptions of hybrid war in Russia: means, targets and objectives identified in the Russian debate”, *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 33, No. 6, 2020, 828–845.
- Skovorotkin, Maksim D., „Taktika kao sastavni deo ratne veštine“, u: *Zbirka članaka iz taktike I*, Zdravko Đuković (ur.), Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1964.
- Strachan, Hew, “From Cabinet War to Total War: The Perspective of Military Doctrine, 1861–1918”, in: *Great War, Total War: Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918*, Roger Chickering & Stig Förster (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Sun Cu, *Umeće ratovanja*, Vulkan izdavaštvo, Beograd, 2018.
- The White House, National Policy and Strategy for Low Intensity Conflict, National Security Decision, Directive Number 277, 1987.
- Tukidid, *Peloponeski rat*, Ukronija, Zemun, 2022.

Van Creveld, Martin, "Through a Glass, Darkly", *Naval War College Review*, Vol. 53, No. 4, 2000, 25–44.

Vuković, Nebojša, „Prilog pojmovnom određenju sintagme ‘hibridni rat’“, u: *Hibridno ratovanje – dilema koncepta savremenih sukoba*, Nebojša Nikolić (ur.), Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 2018, 11–27.

Vuletić, Dejan, „Upotreba sajber prostora u kontekstu hibridnog ratovanja“, *Vojno delo*, Vol. 69, No. 7, 2017, 308–325.

Živojinović, Milan D., *Protivrečnosti strategije sukoba niskog intenziteta i međunarodnog prava u kontekstu sukoba u SFRJ*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, 2016.